

PAPER DETAILS

TITLE: IRAN TÜRKLERİNİN MİZAHINDA BEHLÜL (DN/DNENDE/DİVÂNE) LATİFELERİ
ÜZERİNE MİZAH VE ELESTİRİ İLİSKİSİ BAĞLAMINDA BİR İNCELEME

AUTHORS: Erhan SOLMAZ,Seçkin SARP KAYA

PAGES: 94-118

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1595329>

MECMUA

ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

Mecmua Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi [International Journal Of Social Sciences]

Uluslararası Hakemli E-Dergi/ Referee International E-Journal

Yıl: 6, Sayı: 11, ISSN:2587-1811 Yayımlanma Tarihi: 30.03.2021

**İran Türklerinin Mizahında Behlül
(Dâna/Dânende/Divâne) Latifeleri
Üzerine Mizah ve Eleştiri İlişkisi
Bağlamında Bir İnceleme**

**A Research on Behlul (Dâna / Dânenende /
Divâne) Jokes in the Humor Of Iranian
Turks From Perspective of Relationship
Among Humor and Criticism**

Dr. Öğr. Üyesi Erhan SOLMAZ – Öğr. Gör. Dr. Seçkin SARPKAYA

Uşak Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü,
Uşak, Türkiye. erhan.solmaz@usak.edu.tr

Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türkçe Öğretim Birimi, İzmir,
Türkiye. seckin.sarpkaya@ege.edu.tr

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü: Araştırma Makalesi
DOI: mecmua. 885091
Yükleme Tarihi: 22.02.2021
Kabul Tarihi: 17.03.2021
Yayımlanma Tarihi: 30.03.2021
Sayı: 11
Sayfa: 94-118

Article Information: Research Article
DOI: mecmua. 885091
Received Date: 22.02.2021
Accepted Date: 17.03.2021
Date Published: 30.03.2021
Volume: 11
Sayfa: 94-118

Atıf / Citation

SOLMAZ, E. SARPKAYA S. (2021). İran Türklerinin Mizahında Behlül (Dâna/Dânenende/Divâne) Latifeleri Üzerine Mizah ve Eleştiri İlişkisi Bağlamında Bir İnceleme. *MECMUA - Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* ISSN: 2587-1811 Yıl: 6, Sayı: 11, Sayfa: 94-118

SOLMAZ, E. SARPKAYA S. (2021). A Research on Behlül (Dâna / Dânenende / Divâne) Jokes in the Humor Of Iranian Turks From Perspective Of Relationship Among Humor and Criticism. *MECMUA - International Journal Of Social Sciences* ISSN: 2587-1811 Year: 6, Volume: 11, Page: 94-118

Dr. Öğr. Üyesi Erhan SOLMAZ – Öğr. Gör. Dr. Seçkin SARP KAYA

İRAN TÜRKLERİNİN MİZAHINDA BEHLÜL (DÂNÂ/DÂNENDE/DİVÂNE) LATİFELERİ ÜZERİNE MİZAH VE ELEŞTİRİ İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA BİR İNCELEME

**A Research on Behlul (Dânâ / Dânen de / Divâne) Jokes in the Humor of Iranian Turks
From Perspective Of Relationship Among Humor and Criticism**

ÖZ

İran Türkleri, geçmişten günümüze İran coğrafyasında üç temel bölgede yoğunlukla olmak üzere İran'ın tamamında halk bilgisi ürünlerini yaratıp, icra edip aktarmaktadırlar. İran'ın kuzeybatı bölgesine denk düşen ve Tebriz, Erdebil, Urmiye, Zencan gibi Azerbaycan Türklerinin yoğun olarak yaşadığı bölge Doğu Azerbaycan ve Batı Azerbaycan eyaletlerini içermekte ve İran'ın Azerbaycan bölgesine denk düşmektedir. İran Azerbaycanı olarak anabileceğimiz bu bölgede başta Tebriz olmak üzere birçok şehirde mizah ve fıkra türü önemli bir yer tutmaktadır. Sözlü ve yazılı kaynaklarda bu konularda önemli bir birikim mevcuttur. İran Türklerinin bu birikiminde ön plana çıkan isimlerden biri de Behlül'dür. Behlül tipi genelde Türk dünyasının birçok bölgesi, özelde ise Azerbaycan Cumhuriyeti ve İran Azerbaycanı'nda veya daha farklı bir ifadeyle Azerbaycan Türk kültür sahasında Behlül, Behlül Dâna, Behlül Dânen de veya Behlül Divâne gibi isimlerle geniş bir yayılım alanı göstermektedir ve İran Azerbaycanı'nın mizahi yaratmalarında önemli bir konumu vardır. Biz de bu makalede, İran Türklerinin mizahi yaratmalarından olan latife türü ve bu türün en meşhur tipi olan Behlül üzerinde durduk. Makalede ilk olarak latife kavramı hakkında bilgi verdik, ardından da Behlül tipinin latifelerde ne şekilde yer aldığını inceledik. Mizah-eleştiri ilişkisi bağlamında yaptığımız değerlendirmede Behlül'ün hiciv dilini kullanarak toplumsal hayattaki olumsuzlukları dile getirişi ve mizahı bir düzeltme aracı olarak kullandığı neticesine vardık.

Anahtar Kelimeler: İran Türkleri, Mizah, Latife, Behlül, Eleştiri.

ABSTRACT

Iran Turks have been creating, performing and transmitting folklore products throughout Iran, from past to present, mainly in three main regions in Iranian geography. The region, which corresponds to the northwestern region of Iran and where Azerbaijani Turks live in cities such as Tabriz, Ardabil, Urmiye and Zanjan, includes the provinces of East Azerbaijan and West Azerbaijan and corresponds to the Azerbaijani region of Iran. In this region, which we can call Iraian Azerbaijan, humor and joke have an important place in many cities, especially Tabriz, and there is a significant accumulation of oral and written sources on these issues. Behlul is one of the prominent names in this accumulation of Iranian Turks. Behlul type appears in a wide spread area with names such as Behlul, Behlul Dâna, Behlul Dânen de or Behlul Divâne in many regions of the Turkic World in general, in particular in the Republic of Azerbaijan and Iranian Azerbaijan or in a different expression Azerbaijan in the Turkish cultural field and it has an important place in its humorous creation of Azerbaijan. In this article, we focused on the type of joke, one of the humorous creations of the Iranian Turks and the most famous type of this type, Behlul. In the article, we first gave information about the concept of joke, and then we examined how the Behlul type is included in joke. In the evaluation we made in the context of the humor-criticism relationship, we came to the conclusion that Behlul used the language of satire to express the negativities in social life and use humor as a means of correction.

Keywords: Iranian Turks, Humor, Joke, Behlul, Criticism.

Giriş

Birey, toplumsal hayat içerisinde görmüş olduğu aksaklıkları ya da bozulmaları çeşitli araçlarla düzeltme çabası içerisine girer. Bu düzeltme anlayışı politik çıkarımlar, sosyal örgütlenmeler, teokratik ya da demokratik talepler şeklinde toplumsal kurum ve normlar çerçevesinde olabildiği gibi edebi anlamda ise mizah ile yapılabilmektedir. Eleştiri mekanizmasının yapılabildiği en verimli tür ise fıkradır. Fıkra; tahkiyeli yaratmalardan olmakla birlikte tez ve anti-tezin belli bir kompozisyon içerisinde sunulduğu, verilmek istenen iletinin de tip üzerinden aktarıldığı bir türdür. Bu anlatı türü için en önemli argüman da bu bağlamda tıptır. Toplumsal hayatın içerisinde çıkarılan tip, aynı zamanda ortak temsil kabiliyetine sahip yegâne unsurdur.

Biz de bu makalemizde önce İran Türklerinin mizahında önemli ve başat bir role sahip olan latife türü hakkında bilgi vereceğiz, ardından bu türün sahadaki en kuvvetli temsilcisi konumundaki Behlül hakkında bilgi verip onun etrafında şekillenen latifeleri eleştiri düzleminde inceleyeceğiz.

Bu noktada incelemeye geçmeden önce çalışmamızın sahası, yöntemi ve sınırlılıkları hakkında birkaç noktayı vurgulamayı uygun buluyoruz. Öncelikle saha ve terminoloji seçimimiz İran Türkleri ve İran Azerbaycanı şeklinde olmuştur.

İran, Türk Dünyası sınırları içerisinde, Türk Dünyası'nın merkez konumunda bir coğrafyada, Türkiye'den sonra en çok Türk nüfusa ülke durumundadır. İran bin yıla yakın bir süre Türk veya Türk soylu hanedanların yönetiminde kalmıştır. İran sınırları içerisinde Azerbaycan Türkleri, Kaşkay Türkleri, Türkmenler başta olmak üzere birçok Türk boyu geçmişten günümüze yaşamaktadır. Bu halklar halk bilgisi ürünlerini yaratıp, icra edip aktarmaya devam etmektedirler. Bu bölgelerden kuzeybatıda yer alan kısım Tebriz merkezli Doğu Azerbaycan Eyaleti, Urmiye merkezli Batı Azerbaycan Eyaleti, Erdebil ve Zencan gibi bölgeleri ve şehirleri barındırmaktadır. Bu bölgenin nüfusunun çoğunluğu Azerbaycan Türküdür ve dili de Azerbaycan Türkçesidir. Bu bölge farklı adlarla anılsa da biz burada İran'daki tüm Türkleri kapsayıcı şekilde İran Türkleri ifadesini ve belirttiğimiz bölgeyi kapsayıcı bir şekilde İran Azerbaycanı ifadesini tercih ettik. Bu bölge Azerbaycan Cumhuriyetiyle birlikte Azerbaycan Türk kültür sahasının sınırları içerisinde ve Türk Dünyası için önemli kültür merkezlerini barındırmaktadır. Bu bölge Türk kültürü için etkin bir dağıtma ve toplama coğrafyasıdır. Bununla birlikte başta Tebriz olmak üzere İran Azerbaycanı sosyal, siyasal ve ekonomik açılardan da önem arz etmektedir ve İran Türklerinin yaşadığı sıkıntıların çoğu bu bölgede cereyan etmiştir.¹ Çalışmamızda inceleme malzemesi olarak seçtiğimiz metinler de İran Azerbaycanı bölgesinden derlenip yazıya geçirilmiş metinlerdir. Bölge

¹ Bu kısımda verdiğimiz bilgilerin daha detaylı açıklamaları için bk. Özdamar, 2019: 29-45; Sarpkaya, 2020: 1-29.

seçimimizden hareketle makalenin tamamında fıkra yerine latife terimini kullanmayı tercih ettik.

Çalışmamızda İran Türklerinin halk bilgisi üzerine Türkiye, Azerbaycan Cumhuriyeti ve İran’da yayımlanmış eserlerden faydalandık. Bu eserlerde yer alan Behlül latifelerini kaynaklarda yer aldıkları şekilleriyle çalışmamızda belirttik, İran’da yayımlanmış kaynaklardaki metinleri Arap alfabesinden Latin alfabesine aktardık. İncelediğimiz kaynaklarda Behlül’le ilgili 19 metin tespit ettik. Bu 19 latife metninden bazıları birbirinin eş metni olduğu için metinlerden birini tercih ettik. Bazı metinler de masal veya katmerli fıkra olduğu için çalışmamıza almadık ve bu makalenin sınırlılığını İran Azerbaycanı’ndan derlenmiş ve yayımlanmış 11 metin olarak belirledik. Belirlediğimiz bu sınırlılıkla ilgili detayları inceleme kısmında belirttik. Bu metinlerin kaynak bilgilerini kaynakça kısmında verdik. Bununla birlikte çalışmamızın inceleme kısmında oluşturduğumuz bir tablo ile metinleri belirttik. Her bir metne M1, M2 şeklinde bir kısaltma verdik ve çalışmamızda metin içi not gösterimlerinde söz konusu kısaltma ve sayfa numarasını belirttik. İran’da Hicri Şemsi takvim kullanıldığı için çalışmada kullandığımız, İran’da yayımlanmış eserlerin yayımlanış tarihlerini hem metin içi notlarda hem de kaynakçada Hicri Şemsi [HŞ] ve Miladi [M] şeklinde verdik. Çalışmanın kuramsal arka plan ve incelemesi Erhan Solmaz tarafından ana malzemesi ise Seçkin Sarpkaya tarafından oluşturulmuştur. Bu bağlamda iki yazarın çalışmadaki katkı oranı yarı yarıyadır.

1. Latif Bir Tür: İran Türklerinde ve İran Azerbaycanı’nda Latife

Gerçeğin gülünç ve komik yanlarını bulup ortaya çıkarmak demek olan mizah ve mizah türleri için İran Türklerinin çeşitli kaynaklarında *mizahlı sözler*, *latifeler*, *tenz* gibi ifadeler görmekteyiz. Mizahın, sözlü kaynaklarda yazılı kaynaklara nazaran daha eski olduğu görülmekle birlikte İran Türklerinde oldukça geniş bir mizah külliyatı da vardır (Cavid, HŞ 1358/M 1979: 204; Heyet, HŞ 1367/M 1988: 135; Ferehmendî, HŞ 1392/M 2013: 52, 56).

İran Türklerinin mizahi yaratmalarının en meşhuru latifelerdir. Bu noktada latife türü ile ilgili olarak bilgi vermenin yerinde olduğu kanaatindeyiz.

İran Türklerinin, özellikle İran Azerbaycanı’nda halk bilimi araştırmalarının öncü isimlerinden Cevad Heyet, latife türü için “*halk arasında meşhur olan güldürücü, küçük hikâyeler*” ifadeleriyle bir tanım yapar ve “*Latifelerde halkın şaka, mizah ve istekli ruhu ile menfiliklere karşı münasebeti sade ve canlı bir ifade ile aksetmiştir.*” diyerek tanımını tamamlar. Bu bilginin devamında Heyet, Azerbaycan’da latifelerin tarihinin çok eski olduğunu ve en ünlü latifelerin Molla Nasreddin ve Behlül ile ilgili olan latifeler olduğunu belirtir (Heyet, HŞ 1367/M 1988: 135).

Cevad Heyet bu tanımda latifelerin bağlam, yapı ve işlev özelliklerine kısaca değinerek önemli latife tipleri arasında Behlül'ü de belirtmektedir. Heyet'in tanımında latifelerin yaratım, icra ve aktarımında halk arasında olma ve kısa olmakla birlikte öne çıkan özellikleri olarak güldürücü olması ve Heyet'in devamında gelecek olan tüm araştırmacıların belirttiği gibi İran Türklerinin olumsuzluklara karşı kendisini ifade ettiği araçlardan biri olduğu görülmektedir.

İran Türklerinin halk bilimi araştırmacılarından Ehed Ferehmendî, *Halk Yaşayışında Latifelerin Rolü* adlı makalesinde latifeyi şu şekilde tanımlamaktadır:

“Latifeler(fıkralar) oldukça kısa, sade dile mahsus, sonu anlamlı bir gülme ile neticelenen bir türdür ve halk arasında daha geniş yayılmıştır. Burada halkın akli ermişliği, idrakı, hazırcevaplığı, zengin dünya görüşü, asırlar boyu kazandığı hayat tecrübesi yansımaları gösterir. Latifelerin neticesi öğütlerle tamamlanır” (HŞ 1392/M 2013: 52).

Ferehmendî latifenin yapı ve şekil özelliklerine de değinerek başladığı bu tanımında latifenin yaratıldığı toplumun hayat tecrübesini vermesi noktasında konu-içerik dünyasına değinmiş ve öğüt verme işlevini yerine getirdiğini ifade etmiştir.

Azerbaycan Ağız Edebiyatı adlı eserde ise Muhammed Eşraki latife türü hakkında şunu söylemektedir:

“Latifeler kısa, sade ve güldürücüdürler. Latifelerde Azerbaycan halkının güçlü mizahı açıkça göze değer. Latifeler toplumsal diriliğin zorluklarını kısaca kendilerinde gösterirler. Her latife bir ibretli bir sonuçla biter. Bu sonuç bir kısa cümlede yerleşir. Bu son cümle latifelerin ruhla canı diyebiliriz” (HŞ 1388/M 2009: 255)

Bu tanımda en önemli husus olarak konu bakımından latifenin toplumsal zorlukları işlemekte olduğu, yapısal olarak da latifedeki bitişin kısa ve özlü bir şekilde yapıldığı ifade edilir.

Azat Nebiyev *Azerbaycan Halk Edebiyatı* adlı eserin II. cildinde latifeyi şu şekilde tanımlar: *“Latife, toplum hayatındaki aksaklıkları, bilgisizlik ve cahilliği, zulüm ve ikiye bölme yoluyla ortadan kaldırmaya, toplumu iyiye ve doğruya yönlendirmeye çalışan halk nesrindeki yaratımlardandır”* (2006: 312).

Burada da dikkat çekilen husus konu ve içerik bağlamında olup latifenin temelde toplumda aksayan yönleri hiciv yoluyla düzeltmeye çalışan bir tür olduğunun vurgulanmasıdır.

Sönmez Abbaslı ise *Azerbaycan Latifelerinin Regional Hususiyetleri* adlı çalışmada latifeyi; *“farklı tarihi dönemlerdeki yönetici kesiminin siyasi ve sosyal*

hayattaki eksikliklerini hiciv ve mizah yoluyla ifşa etmeye çalışan bir tür” olarak tanımlamaktadır (2011: 3).

Abbasi, latifenin işlevsel özelliklerini ön plana alarak yönetici kademesinin toplumsal hayatta yarattığı eksikliği gülme ile düzeltmeye çalıştığını vurgular.

Maarife Hacıyeva, Şahin Köktürk ve Mehebbet Paşeyava tarafından hazırlanan Azerbaycan Folklor ve Etnoğrafya Sözlüğü adlı çalışmada ise latife; “*Şifahi halk edebiyatında günlük hayatın gülünç yönlerini aksettiren, çarpıcı sonla biten mensur eser*” (1999: 82) şeklinde tanımlanır.

Maarife Hacıyeva, Şahin Köktürk ve Mehebbet Paşeyava ise latifenin konu ve içerik bağlamını öne çıkartır ve latifenin hayatın gülünç taraflarını ortaya koyan bir tür olduğu ve yine yapısal olarak da son bölümünün çarpıcı bir sonla bittiği ifade eder.

Kazım Abbasî Azerbaycan Elbilimi Dergisinde *Latifeha: Menab-ı Tenz*, başlıklı yazısında; “*Latifeler kısa ve sade ve şüphesiz mizah kaynağı ve unsurudur. Latifeler bir tür nesir eserlerdir ki sosyal yaşantının uyumsuz ve anormal olaylarını sıkıştırılmış olarak kendi içinde yansıtır. Latifelerde yaratıcılık, güçlü zekâ ve tüm halkın sosyal olumsuz güçlere karşı savaştığı ruhu, sade ama somut bir şekilde sunulur.*” diyerek türü tanımlar (HŞ 1392/M 2013: 43-51).

Abbasi de latifenin yapısal özelliklerine vurgu yaparak türün nesir oluşuna dikkat çeker ve konu-içerik bağlamında da sosyal hayatın içerisinde olumsuz olarak görülen tavır ve davranışlara karşı savaştığı bir kimlikle karşı durulduğundan bahseder.

Verilen bu tanımlardan hareketle İran Türkleri ve İran Azerbaycanı için latifenin, mizah yaratma noktasında kuvvetli bir araç, halkın yönetim bakımından karşılaştığı zorlukları ve aksayan yönleri eleştiri mekanizmasını kullanarak düzeltme gayreti içerisinde olduğu anlaşılmaktadır. Dil marifetiyle söz oyunlarına yer verilerek inşa edilen latife, sözlük anlamı olarak da incelenmiş manasına geldiğinden verilmek istenen mesajın ince ve latif olmasını arzulamaktadır. Bu bağlamda latife, tatlı sert bir tür olarak da tanımlanabilir. Bu tatlı sertliğin içinde Azerbaycan Türk kültür sahasında ve İran Azerbaycanı’nda öne çıkan iki isim Molla Nasreddin ve Behlül’dür. İran Türklerinde gerek halk arasında gerekse de araştırmacılar tarafından ilk bu isimler anılır.

2. Deli ve Dâhi Arasında Bir Tip: Behlül (Dâna/Dânende/Divâne)

Behlül üzerine Türkiye’de yapılan çalışmalarda² Behlül’ün tam olarak nerede ve ne zaman doğduğu ile ilgili olarak kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte ağırlıklı görüş olarak 9. yüzyılda Kufe’de doğduğu ve İmam Cafer Sadık’ın talebesi olduğu

² Behlül’le ilgili söz konusu araştırmalar ve detaylı bilgi için bk. Akkuş, 2003; Arı, 2001; Tülücü, 2010.

rivayet edilir. Halk geleneği O'nu, Harun Reşit'in kardeşi olarak ve bir halk filozofu olarak takdim eder. Her ne kadar Arap kökenli olsa da Anadolu ve İran coğrafyasında da tanınırlığı ve yaygınlığı olan bir tip olarak karşımıza çıkar. Göç, ticaret, savaş gibi sebeplerle bu geniş coğrafya yayıldığını düşündüğümüz Behlül yine kaynakların belirttiğine göre akıllı, nüktedan, hazırcevap bir tiptir.

Kelime anlamı olarak; "*Güleç yüzlü ve cömert insan*" anlamına gelen *behlül* (Arapça *telaffuzu ile bühül, çoğulu behâlil, bühülât*), başlangıçta her türlü hayır ve fazileti kendisinde toplayan seçkin kişilerin sıfatı veya özel isim olarak kullanılmıştır. II. (VIII.) yüzyıldan itibaren ise nâdir görülen ve sonraki devirlerde sayıları giderek artan mecnun ve meczup ermişlerin unvanı olarak kullanılmaya başlanmıştır. Tasavvufî anlayışa göre behlüller, Allah'tan kalplerine gelen vârid ve tecellilerle akıl ve şuurlarını yitirmişlerdir" (Uludağ, 1992: 351). Bu açıklamalardan anlaşıldığı üzere "behlül" ifadesi bir sıfattır ve *behlül* kelimesi daha sonra tassavvufî bir ıstılah haline gelmiş; "*zahirî olarak ahmak ve akılsızca tavırları olan, hakikatte zeki ve bilgin olan zat*" anlamını taşımaktadır (Uludağ, 1992: 351).

Bu bağlamda Behlül görünüşte deli ancak olaylar karşısında verdiği hazırcevaplarla dâhi bir kişidir. Harun Reşid'in kardeşi ya da akrabası olarak tanımlanmaktadır. Yönetici otoritenin uyguladığı olumsuz tavırlar karşısında adeta bir düzeltici olarak yer almış ve etrafında şekillenen anlatmalarda da bu net bir şekilde görülmüştür. Politik ve dinî bir kişilik olmaktan öte divane görünüşlü bir halk filozofu (Türkmen, 1997: 377) kimliğiyle karşımıza çıkmaktadır. Bu durum, yani "şaşırtma ve sürpriz" mizahın temel unsurlarındadır. Zaman zaman grotesk bir anlayış ortaya koyma, karşılaşılan durumla beklenen cevap arasındaki zıtlık/uyumsuzluk mizahın yaratılmasında çok önemli unsurlardır. Böyle bir bakış açısıyla değerlendirildiğinde Behlül etrafında şekillenen anlatmaların aslında Ortaçağ'ın gülme ve mizah anlayışını ortaya koyması da mühimdir. Bakhtin'in *Rebelias*'ta ifade etmeye çalıştığı karnavalesk gülüş ve otoriteyi ters yüz etme şekli (Bahtin 2005: 88-89) Harun Reşid ve Behlül'ün kahraman olduğu latifelerde karşımıza çıkar.

İran Türklerinin mizahında da bu yönüyle gördüğümüz Behlül'ün Anadolu sahasında da yansması bundan farklı değildir. Nitekim konu üzerine çalışan Türkmen; "*mistik olmalarının yanı sıra divane görünen akıllı tipinde Fars kökenli olanlarda da Bektaşî otodoksisine yakın olmalarıdır.*" (1997: 380) tespitinde bulunur ki bu tespit kanaatimizce oldukça yerindedir. Nitekim Ehed Fehremendi, latifelerin sosyal hayattaki yeri ve önemi üzerine yaptığı çalışmadaki "*Latifeler devrin toplumsal ayıplarını cesaretle açar, zalim hükümdarların, fırıldakçı, kelekbaz başçıların, kadıların ve sair menfi şahsiyetli tiplerin içlerini apaçık halka gösterebilir.*" (Ferehmendî, HŞ 1392/M 2013: 53) tespitiyle türün eleştiri özelliği üzerinde durur ki Behlül tam da bu işlevi yerine getiren bir tiptir.

Peki, neden Behlül bu denli dokunulmazdır? Bu sorunun cevabını iki maddede vermek istiyoruz:

1. Mizahın İran Türklerindeki genel kabulü: İran Türklerinin genelde mizah özelde ise latifeye karşı bakış açısını verebilmek için konu üzerinde tespitlerde bulunan bilim insanlarının görüşlerine başvurmak istiyoruz. Bu bilim insanlarından ilki Alireza Sarrafi'dir. Sarrafi, *Azerbaycan Elbilimi Dergisi*'nin 2013 yılındaki 54-55. sayısında yayımladığı "Latifeler" adlı yazıda, bu tür ile ilgili olarak şu tespitlerde bulunur: *Latifelerde halkın gülme, şaka ve mizah istidadı, keskin aklı ve hazırcevaplığı, adaletsizliklere karşı mücadelesi akseder* (HŞ 1392/M 2013: 3).

Ehed Ferehmendî, *Azerbaycan Elbilimi Dergisi*'nin 118-119 sayısında "Azerbaycan Folklorunun Nüv'eler ve Janrları" adlı bir makale yayınlar ve Latife türü hakkında şu bilgiyi verir: "Karavelli gibi gülmeli, satirik mazmun taşırlar. Latifelerde devrin ayıpları toplumsal yaşamdaki yanlışlıklar güldürücü şekilde tenkit edilir. Latifelerdeki gülüş hem ince gülüş hem de acı istihza ve kinaye şeklinde olur." (Fehremendi, HŞ 1398/M 2019: 5-16).

Görüldüğü üzere halkın latifeden beklentisi adaletsizliğe karşı mücadele etmesidir. Çünkü halkın imaj dünyasında latifenin yarattığı algı budur. Mizah asla adaletsizlik, toplumdaki çarpıklıklar, baskı ve bunları yaratan kavramlarla beraber yürümeyecektir. Acı gülüş olarak nitelenen bu gülme; aslında halkın, kimi zaman otoritenin tavrı kimi zaman da sosyo-kültürel yapıdaki olumsuzlukların karşısındaki içsel duruşunu gösterir. Bu gülüş aynı zamanda halkın psikolojik olarak rahatlamasına da vesile olmaktadır. İnceltilmiş bir eleştirinin her zaman halkın nazarında karşılığı olduğu da bu bakış açısıyla ortaya çıkmaktadır.

İran Azerbaycanı gibi gerek kültürel manada gerekse de ticaret anlamında geçiş coğrafyasında bulunan bir bölgenin latife noktasında da zengin bir repertuara ve anlayış kabiliyetine sahip olması hayatın doğal akışına uymaktadır.

2. Behlül'ün karakteristik özelliği: Behlül, adından da anlaşılacağı üzere görünüş itibarıyla deli ancak verdiği akıl dolu cevaplarla dâhi bir kimsedir. Behlül'ün bazı durumlarda dânenâ veya dânenende (bilgili, bilgin), bazı durumlarda da divâne (deli) sıfatlarıyla birlikte anılması bu karmaşık yapıyı göstermektedir. Yüzlerce yıldır gerek İran gerek Arap ve gerekse de Türk coğrafyasında Behlül'le ilgili genel kabul budur. Elbette bu genel kabulün olmasının sebebi türün özelliğiyle alakalıdır, lâkin Behlül'ün de karakteristik olarak sergilediği tavırlar ve muhatabını her defasında tersyüz edip şaşırtması ona mizahi bir kalkan örmüştür. Nasreddin Hoca ve Timur arasındaki münasebet de tıpkı böyledir.

Nitekim konu üzerinde çalışan bilim insanları da Behlül'ün bu özelliğine dikkat çekmişlerdir. Muhammed Eşraki, 2009 yılında yayınlanan "Azerbaycan Ağız Edebiyatı" adlı eserinde konuya eğilerek; "Latifeler çeşitli insanlar vesilesiyle yaratılmıştır. Lakin zaman geçtikçe bir sıradan adlara bağlanıp şekillenmiştir.

Molla Nasreddin’le Deli Behlül, zalimlerin ve hâkimlerin yaptıklarıyla mücadele sembolleri, şaka, güldürme ve hazırcevaplık yoluyla halkın latife kahramanlarına çevrilmiştir (HŞ 1388/M 2009: 254).” ifadeleriyle değerlendirmede bulunurken; Muhammedreza Kerimi, 2009 yılında yayınladığı Edebiyâte Şifâheye Azerbaycan adlı eserinde; “Bazı büyük insanlar (simalar) sosyal sıkıntıları ve sorunları mizah şeklinde söylerlerdi. Aslında latife söylemekle insanları güldürmenin yanı sıra sosyal davranış noktalarını söylemekle, halkı düşünmeye iterlerdi. Nasreddin Hoca ve Behlül örnek olarak gösterilebilir (HŞ 1388/M 2009: 594).” ifadelerini kullanır.

Bu tespitlerdeki önemli hususlardan biri de latifenin yapısal olarak tip üzerinden değerlendirilmesi gereken bir tür olduğudur ve burada türün vermek istediği mesajı tip üzerinden sunduğu, hatta bu tipin ortak temsiliyet kabiliyetine de sahip olduğu dile getirilir. Halkın zalimler ve yöneticilerin yaptıklarına karşı verebilecekleri en verimli cevabın ancak latifeyle, dolayısıyla da tip aracılığıyla olduğudur. Bu bağlamda tipin halk tarafından gerektiğinde iktidara dahi söz söyleyebilecek, toplum tarafından genel kabule uygun biri olması gerektirir. Behlül, İran Türkleri için bu özelliklere sahip bir tiptir.

3. Latifenin Kırılmaz Gücü: Eleştiri

İran Türkleri ve Behlül özelinde incelemeye geçmeden önce latife ve eleştiri ilişkisine değinmeyi uygun buluyoruz. Bireyde toplum bilincinin oluşması bir anlamda kolektif bir bakış açısının gelişmesine bağlıdır. Bireyler tarafından oluşturulan bu ortaklık paydasının mekanizmalarından biri eleştiridir. Eleştiri sayesinde insan aynı zamanda psikolojik olarak normal kabul edilebilecek seviyede kalır. Yani doğası gereği psikolojik bir varlık olan insan, yaşadığı olumsuz olaylar karşısında kendisini ruhsal anlamda “rahatlatacak” yollar arar. Mizah ve mizahi bir tür olan latife bu yollardan biridir. Doğal bir savunma hattı olarak mizahın, toplumun eleştirel bakış açısını ortaya koyan bir kavram olduğu söylenebilir.

Özellikle baskı ve sansürün olduğu, iktidar ve nüfuz sahiplerinin eleştirilemediği dönemlerde şahıs isimleri zikredilmeksizin mizah, sosyo-kültürel ve politik eleştirinin en önemli malzemesi olmuştur (Sever, 2020:1044). Mizah kendine çizilen bu sınırı en ideal şekliyle ve en estetik haliyle muhatabına sunar.

Bu anlamda mizah-eleştiri ve estetik arasında önemli bir ilişki vardır (Solmaz, 2019: 139).

Latife türü bu estetik donanımın en somut hâlidir. Üzerinde çalışma yaptığımız Behlül latifeleri söz konusu estetik eleştiriye yüzlerce yıldır eleştiri ve estetiğin harmanlandığı başarılı temsillerle bize ulaştırır. Bu noktada konunun daha iyi anlaşılması adına örnekler üzerinden hareket etmek istiyoruz.

Makalemizin yöntemiyle ilgili bilgi verdiğimiz kısımda da belirttiğimiz üzere Türkiye, Azerbaycan Cumhuriyeti ve İran’da yayımlanmış eserlerden Behlül’le ilgili 19 latife metni tespit ettik. Bu metinlerin tamamını çalışmamızın sonundaki

tabloda belirttik. Tespit ettiğimiz 19 metnin 11 tanesini bu çalışmamızda inceleme malzemesi olarak kullandık. Bu sınırlandırmaya tespitlerimizdeki bazı hususlar etkili oldu. Öncelikle bazı metinlerin birbirinin neredeyse birebir eş metni olduğunu fark ettik ve böylece bu metinlerden sadece birini tercih ettik.

Bununla birlikte bazı kaynaklardaki Behlül anlatmalarının masal, karavelli veya katmerli fıkra gibi türler olduğunu tespit ettik ve bu metinleri de çalışma kapsamımızın dışında bıraktık. Bu hususlarla ilgili detayları da aşağıdaki tabloda belirttik. Buna göre Behlül'ün karakteristiğini ve İran Türkleri arasındaki konumunu örneklem olarak belirttik. Yeri gelmişken belirtmek isteriz ki Behlül'le ilgili latifelerin tespiti ve tahlili için daha kapsamlı incelemeler yapılmalıdır. Biz burada İran Türklerinden belli bir örneklem sunmayı hedefledik.

Hele Düzelme

Bir gün Behlul Danende kardaşı helife ile gédirdi. Gördüler ki, göyden bir el uzandı. Behlul onu gören kimi barmagını kaldırdı, el o saat yok oldu. Helife bu ise teeccüb éleyib Behlul'den soruşdu:

- Kardas, bu sirden meni agâh éle, görüm o el ne idi? Ne üçün sen barmagını kaldırdın, o yok oldu?

Behlul dédi:

- O, sahib-i zamanın eli idi. Dédi ki, dünya düzelibse gelim, men de barmagımı kaldırıp ona dédim ki, zehmet çekib gelme, hele bésden biri de düzelme. O da çıkıb gétidi (M13).

Behlül'ün Heleti

Günlerin bir günü Behlul'u padşahın düzelttiği toy meclisine çağırırlar. Behlul kebiristanlığa gédib, iki kelle çıkardır. Getirib kelleleri nişan koyur. Evvel kellenin birine ok atır. Ok kelleye deyib geçir. Behlul kelleni tullayır, ikinciye ok atır. Ok kelleye deyir, içinde kalır. Behlul bu kelleni götürüb toya gelir. Padsahın adamları onu deli hesab édib, döyüb kovmak isteyirler. Helife icaze vermeyib déyir:

- Koyun, bunun me'nasını öyrenek.

Helife Behlul'dan sorusur:

- Behlul, bu ne ehvalatdı?

Behlul déyir:

- İki kelle götürmüsdüm. Birine ok vurdum, deyib geçdi. Démek bu kelle sahibine her ne söz déseydin, bu kulagından vurub, o biri kulagından çıkararmıs. Ok ikinci kelleye deyib içinde kaldı. Bu kelle sahibi çok agıllı adam imis; her ne agıllı söz olsa imiş başında saklarmıs.

*Meclisde oturanlar Behlül'e "Aferin" deyib, getirdiyi kelleni en kıymetli kelet
hésab éleyirler (M7).*

İsimsiz

Bir gün Harun el Reşid tahtda eyleşib, özünden te'erif edib, deyirdi ki:

*-Menim iftiharlarımdan birisi budur ki benim hilafet illerimde İslam ülkelerinin
heç noktasında zelzele baş vermedi.*

Behlül diyir:

-Elbette, Allah çox adildir, o iki belanı bir yerde nazil etmez (M14).

Behlül'ün Hazırcavablılığı

*Bir gün Bəhlul Harun ər-Rəşidin yanına gedirmiş. Yolda onunla rastlaşan
vəzirlərdən biri onu ələ salmaq üçün deyir:*

*— Ey Bəhlul, muştuluğumu ver. Əmirəl-möminin səni öküzlərə, eşşəklərə baş
sərkərdə təyin eləyib.*

Bəhlul halını pozmadan deyir:

*— İndi ki elədi, onda mənə qulaq as, əmrimi yerinə yetir, çünki sən də mənim
əskərlərimdənsən (M6).*

Yukarıya örnek olarak aldığımız latifeler, yönetim erkinin baskıcı bir otoriteyle insanları yönettiği bir zaman diliminde yaratılmıştır. Eleştirel bakışı ima etmenin bile ölümle cezalandırılmasının mümkün olduğu bu zaman diliminde tür, kendine özel bir tip yaratmış ve onun üzerinden halkın iktidar eleştirisini yapmasını sağlamıştır. Behlül'ün siyasi eleştiriye konu alan latifelerinde, Henri Bergson'un

mizahı bir “düzeltme aracı” olarak görmesinin (2011:21) ne denli haklı olduğunu anlayabiliriz ve bu anlatılarda gülmeden ziyade düzeltme durumu söz konusudur. Günümüz mizah teorisyenlerinden Forabosco’nun ifadesiyle bilişsel olarak mizah, eğlenceli bir duruma ilişkin uyumsuzluk veya çelişki içerir diğer bir ifadeyle mizahın bilişsel yönü, mizahi farklılıkların algısı, oluşumu, anlaşılması ve değerlendirilmesi ile ilgili zihinsel süreçlerle ilişkilidir (Forabosco 1992’den akt. Büyükyılmaz, 2018: 5-6). Görüldüğü üzere buradaki temel işlev Behlül aracılığıyla yönetim kademesinin ve onlarla ilişkilendirilen eşitsizliğin düzeltilmesidir.

Behlül’in Harun el Reşid’e Nasihati

Bir gün Harun el Reşid yoldan geçende gördi Behlül ağacdan bir ata minib uşaklar ile oynayıp. Harun, Behlül’i öz yanına çağırtırdı.

Behlül soruşdu:

-Men ile ne işin var?

Harun el Reşid dedi:

-Mene nasihat ver.

Behlül dedi:

-Geçmiş halifelerin kabirlerine ve kesrlerine dikkat et. Onlar medetler naz ve nimet a’iş ve işrata* ile bu kesrlerde yaşayublar, veli indi efsuslar ile geçmiş işlerini yâdlarına salırlar, ama daha çareleri yohdur. Siz de yahın vaktlerde onların halına düşecegsiz.*

Harun, Behlül’in nasihatinden korhuya düşdi, soruşdi:

-Ne edim ki Allah menden razı olsun?

Behlül dedi:

-Bir iş gör ki halk senden razı olsun.

Harun soruşdi:

-Neydim ki halk menden razı kalsun?

Behlül dedi:

-Adalet ve insafı yerine yetir, bir eşiki özüne reva görmesen özgeye reva görme, mazlumların şikâyetini sabr ile işit ve mihribançılık ile cevap ver.

Harun, Behlül’den razılık etdi ve dedi:

-Deyerem senin borclaruvı versünler.

Behlül dedi:

-Borci borc ile vermek olmaz. Senin elinde olan mal halkın malıdır, gerek sahiblerine veresin.

Harun dedi:

-Özge bir şey iste!

Behlül dedi:

-Menim istediğim odur ki benim nasihatlerime kulak as ve onları amel et.

Sonra atın harekete getirib dedi:

-Uzak olun, uzak olun, atım sizi basar (M5).

Deve Handa, Kelbir Handa

Molla bir arvaddan yüz manat el borcu pul alır. İl tamamında arvad gédib molladan pulunu isteyir. Molla déyir:

- Deve handa, kelbir handa. Men sene borclu déyilem.

Arvad el çekmir. Ahırda helifenin yanına sikâyete gétmeli olurlar. Yolda Behlul'e rast gelirler:

- Hara gédirsiniz?

Bütün ehvalâtı Behlul'a nagıl édirler. Behlul mollaya déyir:

- Görürsen mi o dağı? O dağın eteyinde bir magara var. Magaranın içinde gırk otağ var. Bu otağların birinde kızıl, birinde le'l, birinde cevahir, birinde de bilmirem ne var... Gözünü niye bu yétim yésirin malına dikmisen? Gét, ne geder isteyirsen götür.

Molla bu sözleri eşiden kimi tamah ona güc gelir, arvadın yüz manatını véríb déyir:

- Al pulunu, redd ol gét.

Molla daga teref gétmeye baslayanda Behlul gargı atına bir kamçı çekib, "tamah", déye gözden itir. Arvad da pulunu götürüb Behlul'a dua éleye éleye évine gédir. Molla dağın eteyine gédib dolanır, kôr pésiman évine kayıdır (M11).

Behlül

Halife, Behlül'e bir miktar pul verir ve deyir:

-Bu pulu apar, muhtaclara payla.

Behlül pulu aparır şehirde harada bir belli-başlı var, devletli adam var idi, kapısın döyür ve pulları onlara paylayır. Sabahısı Halife, Behlül'ü çağıtırıp ve deyir:

-Sen ki pulları aparıp, devletlilere paylayıbsan!

Behlül deyir:

-Men Allah'dan çok bilirem? Onlar muhtacdılar ki Allah onlara veribdi! (M2).

Devlet yönetimindeki temel unsurlardan biri de adalet kavramıdır. Bu kavram bireyin ait olduğu toplum içerisinde güvenle yaşamasını sağlar. Yönetici pozisyonundaki kişilerin adaletle hükmetmesi gerektiği edebi metinlerde pek çok kez vurgulanmakla birlikte bunun en güzel örneğini şüphesiz Türk tarihinin seçkin eserlerinden olan Kutadgu Bilig'de görmek mümkündür:

“Bu beyler hâkimiyetlerini Tanrıdan alırlar; halk iyi olursa, bey de iyi olur.” (beyit: 5947)

“Tanrı seni doğruluk için bu mevkiye getirdi; haydi doğru ol ve doğruluk ile yaşa.” (beyit: 5195) (Çakmak ve Tezcan 2016: 179)

Bu beyitlerde ifade edilen unsur adalet kavramıdır. Eğer bir devlet uzun ömürlü olmak istiyorsa adaletle hükmedilir anlayışı öteden beri genel kabul görmüş bir düsturdur. Bu bağlamda Behlül'ün yukarıya aldığımız latifelerinde de ön plana çıkarılan husus adalettir. Çünkü adaleti tesis etmesi gereken güçler adaleti sağlayamazlarsa toplum temellerinden sarsılır. Mizahın diliyle Behlül bu gerçeği estetik bir şekilde vurgulamaktadır.

İsimsiz

Bir gün cevan bir oğlan Behlül Danende'nin yanına gelib diyir ki:

-Men evlenmek isteyirem. Mene bir maslahat ver.

Behlül dikkatle oğlanı nezirden geçirib kulağını onun karnına dayayır. Oğlan onun bu hareketine te'eccüblenir, ne etdigini soruşur. Behlül ona deyir ki:

-Ses eleme, kulak asıram.

Bir azdan oğlana deyir ki:

-Senin karnından cürbecür sesler gelir. Biri diyir “Mene paltar lazımdır.”, biri deyir ki “Doymadım, yemek ver.”, biri rahat yorgan, döşek isteyir. Eğer bunların ahdesinden gelebileceksense onda evlen. Yok, eğer gelebilmeyeceksen, onda ömürlük subay kal (M15).

Nahak Ölümünden Kurtulan

Bir nefer getdi Behlül'ün yanına, "Behlül bir dana mene söz öyret." dedi. Behlül:

-Biri bir tümendi, dedi.

Bir tümen verdi. Behlül dedi:

-Getdin bir meclise, yerini tanı.

Çıhardıb bir tümen de verdi:

-Senden bir şey isteseler ver, istemeseler verme.

Bir tümeni kalmışdı. Onu da sahladı.

Şahın bir veziri var idi, meclis kurmuşdu. Getdi ora, evvel gedib vezirin yerinde oturdu. Ordan beyin, sonra gele gele, geldi çıhdı, kapının etekde oturdu. Bir karpız getirdiler. Şah dedi:

-Vezir bir pıçak verin, bunu kesim.

Vezir dinmemişden bunun bir pıçakı var idi. Tez çıhardıb tutdu yuharı.

-Mende var. (Pıçak da geçmeli pıçak deyildi, daşlı kaşlı bir pıçak idi.) Şah bahdı, gördü yahçı pıçakdı. "Vezir, buna bir tedbir kıl." dedi. Hazineni oğurlayıbsan, bu pıçak da orda, gedib, ay pıçagın sahibin tutun, hazineni yarıb. "Bu benim konağımdı." Behlül dedi. Dediler, olmaz. Behlül dedi:

-Gerek men aparam.

Vezir deyir:

-Yoh, söz öyredirsən.

Behlül cevap verir:

-Hiç ne öyretmerem.

Sabah da getirib darağacının kabağında tehvîl verirem.

Onlar ikisi geldiler eve. Behlül'ün evinin dalında bir eşşeyi var idi. Eşşeyi vurub dedi:

-Köpüyoğlunun eşşeyi, sene demedim meclisde yerini tanı. Sene demedim senden bir şey istemeseler verme. Köpüyoğlunun eşşeyi seher darağacının kabağında ne diyeceksin? Ne deyir, ona deyeceksin ha! Cemaat men evvel harda oturdum? Diyecekler vezirin yerinde, sonra vekilin yerinde... Sonunda da etekde. Pıçağı menden istediler, verdim ya istemediler? Diyecekler istemediler. Bes benim derdim var. Menim dedem daş kaş satardı, l'al u gevher satardı, Kırk katır yükü var idi. Bu pıçakla onu öldürübler. O kırk katır daş-kaşı aparıblar, indi yeddi ildi düşmüşem aralığa dedemi öldüreni ahtarıram.

Geceni yatdılar. Seher bunu aparıb darağacının dibinde tehvil verdi. Mahkeme kuruldu. Darın ipin boynuna salanda "Menim sözüm var." dedi. "Deginen." dediler.

Hamı bahırdı.

-Men meclise girende harda oturdum?

"Vezirin yerinde." dediler. "Sonra?" "Vekilin yerinde." Sonunda da etekde.

-Cemaat benim derdim var idi. Bu karpızı kesende pıçağı menden istedi, verdim? Yohsa istemedi?

"İstemedi." dediler.

-Menim dedem lal gevher satardı. Gelmişem bu pıçak her kimin olsa hemi dedemi öldüreni hemi de kırk katır daşı kaşın alam. Millet bu pıçak şahındı, oğlu dedemi öldürüb, kırk katır da lal gevherin aparıb. Şahın oğlun ekdiler. Hazinesi de yarıb verdiler buna.

Kişi geldi, dedi:

-Behlül, Allah seni sahlasın. Hakkımı aldım (M17).

Toprak Satan Behlül

Deyirler bir gün bir vezir yoldan geçende görür Behlül duvar dibinde üç kova torpak karşında oturub.

Soruşur:

-Behlül bunlar nedi?

Behlül deyir:

-Torpakdır, satıram.

Vezir soruşur:

-Bunların hikmeti nedir ay agıllı Behlül?

Behlül elin uzaldıb "Pul ver söyleyeyim." deyir.

Vezir bir eşrefi çıhardıb Behlül'e verir. Behlül birinci torpak kovasına işare edib

deyir:

-Bu torpak o adamın başına ki erbabına ürekden kulluk ede.

Vezir bir eşrefi de çıhardıb Behlül'e verir. Behlül ikinci torpak kovasına işare edip deyir:

-Bu torpak da o adamın başına ki kanından olmayanı oğul bilib sahlaya.

Vezir bir eşrefi de verir. Behlül üçüncü torpak kovasına işare edip deyir:

-Bu torpak da o adamın başına ki en önemli sırr sözün birine deye.

Vezir Behlül'den ayrılıp yolda öz özü ile böyle kararlaşır ki Behlül deyenleri sınısın.

Kazadan vezirin bir ögeyi oğlu var idi ki illerce onun evinde boya başa çatmış idi.

Vezir bazardan bir koyun alıb eve getirir, avradına deyir:

-Arvad bu koyunu şahın tövlesinden getirmişem, kesib etin ciyerin yiyecek, şah hardan bilecek biri demese bu sırrı?

Koyunu kesib yeyenden sonra bu sırrı gözle, birine deme ki şah bilse meni öldürür, arvada deyir.

Bir iki ay bu olaydan sovuşub günlerin bir günü vezirle arvad arasında söz çıhr. Vezir küserek evden çıhib, onun dalınca arvad daban basma oğlu ile şahın sarayına gedib "Kible-yi Âlem sağ olsun, senin vezirin benim erim, size hıyanet ederken saray tövlesinden bir koyun oğurlayıb, kesib bize yedirdirken menden istedi bu sırrı sahlayam." dedi.

Şah gazablanıb veziri huzuruna isteyir, hıyanetin cezası ölümdür, deyir. Celladların heç biri vezirin boynun vurmağa hazır olmayıb bu kişi çoh düz amel eden insandır, deyirler. Şah yine gazablanıb kim bu hain vezirin boynun vursa bir kise eşrefi vereceyim diyecek vezirin ögeyi oğlu, men vururam Kible-yi Âlem, deyir.

Vezir barmağın dişleyir, Behlül'ün sözlerinin düz olduğunu görürken "Bir sözüm var, Kible-yi Âlem, el sahlayın." deyir. Olanları ilkden başacan şaha danışır ki:

-Ey şah, men o üç kova torpak ve Behlül'ün dediği sözleri sınamak için saray tövlesinde olan koyunların birine ohşarın eşikden alıb eve apardım ki bele oldu sizin koyun başka yerde emanet kalub. Neçe illerdir size ürekden kulluk etmişem, cevabını bele verirsiniz?

Bu birinci torpak kovası. İllerdir yaşayıb emin bilib güvendiğim arvadım, sırrımı beyle sahladı. Bu da ikinci torpak kovası, benim kanımdan olmasa da uşaklıktan oğul bilip beslediğim bu oğlan hazır oldu boynumu vura, bu da

üçüncü toprak kovası.

Şah vezirden utanırken öldürülmesinden vaz geçib, sen benim bilici vezirimsen, deyir. Amma vezir sinadığı her üç adam, şahı, arvadını, ögeyi oğlunu terk edib gedir (M19).

Toplumu meydana getiren her birey aslında toplum tarafından genel kabul görmüş tutum ve davranışlara uymak ve bu tutum ve davranışları sergilemek zorundadır. Bunlar yazılı olmayan normlardır. Eğer bu davranışlar sergilenmezse birey toplumdan dışlanacaktır. Bu anlamda bireye bu durum zaman zaman mizahın diliyle aksettirilir. Dolayısıyla erdemsiz her hareketin ince bir dille eleştirilip doğrunun etik olanın yapılmasının gerekliliğinin vurgulandığı fıkra, bunu icra ederken toplumun geri kalanı tarafından da kabul görmüş olan “tip” üzerinden kurgular (Solmaz, 2019: 140).

Yukarıya örnek olarak aldığımız latifeler de İran Türklerinin erdemsiz olarak görülebilecek tavır ve davranışlara karşı bir nevi erken uyarı sistemi gören yaratmalardır. Bu yaratmalarda Behlül, toplumun ortak aklı olarak öne çıkmaktadır ve yine bu yaratmalarda da toplumun beklentisini, bireyin neyi yapıp neyi yapmaması gerektiğini net bir şekilde anlatmaktadır. Bu anlamda da Behlül latifeleri İran Türklerinin mizahında da bir düzeltme aracı olarak kullanılmaktadır.

Burada incelememize almak istediğimiz son latife metni Behlül’le ilgili olarak bilinen ve daha önce işlenmiş bir metindir. Fakat İran Türkleri arasında da mevcuttur ve Behlül’ün genel özelliklerini özetleyen ve onun bilgin ve deli sıfatlarını üstünde nasıl taşıdığını göstermesi açısından önemli bir latife metnidir. Bu sebeple Behlül’ü özetler nitelikte olan bu latife metnini incelememizde son metin olarak belirtmeyi uygun buluyoruz.

Dânende, Divâne Meslehetî

Bir nefer Behlül'un yanına gédib déyir:

- Behlul Danende, men ne éleyim ki, çok kazanc götürüm?

Behlul cavab vérir:

- Gét çoklu demir al, bir éve yığ, üstüne de bir az su tók, sonra çok kazanç alarsan.

Kisi Behlul dédiyi kimi éleyir. Bir müddetden sonra müharibe baslayır.

Demire éhtiyac artır. Kisi demiri baha kiymete satıb çok kazanç götürür.

Bir zaman gelib keçir, yéne kisi Behlul'un yanına gédib déyir:

- Behlul Divane, men ne éleyim ki, çoklu kazanc götürüm.

Behlul déyir:

- Gét, çoklu sogan al, anbara yığ, üstüne de su tók.

Kisi Behlul'un dédiyi kimi éleyir. Çoklu sogan alıb, anbarı doldurur, üstüne de su tókür. Bir il kéçir. Sogan cücerib çürüyür.

Kisi gédib Behlul'a déyir:

- Birinci defe éle meslehet éledin, çoklu kazanc götürdüm. Bes ikinci defeki ne meslehet idi, meni cerimeye saldı?

Behlul dédi:

- Birinci defe mene Danende dédin, men de sene danende kimi meslehet éledim, kazanc götürdün. İkinci defe mene Divane dédin, men de sene divane mesleheti éledim (M10).

Sonuç

Soyut ve somut verimler üreten insan, esasen psikolojik bir varlıktır. Bu psikolojik varlığın da her vakit ruhsal anlamda sağlıklı kalabilmesi için mizah gereklidir. Buna ek olarak da mizah bireyin yaşadığı sosyal doku içerisinde karşılaştığı olumsuz dini, siyasi, ekonomik, hukuki durumlar karşısında kendisini savunabilmesine yardımcı olur. Özünde bulunan *eleştiri mekanizması* ile mizah, bir çeşit düzeltme aracıdır. Mizah bu düzeltmeyi fıkra aracılığıyla gerçekleştirir. Fıkralar, vermek istediği mesajı tip üzerinden sunan yaratmalardır. Yaratılan tipler çoğunlukla ortak temsil kabiliyetine sahip kimselerdir.

İran Türkleri ve İran Azerbaycanı mizahında da bu bahsi yapan en önemli tip Behlül'dür. Sözlüklerde “neşeli, şen, cömert ve üstün insan” anlamlarına gelen Behlül zamanla meczup ve yalnızlığı seçen insanların sıfatı haline gelir. Tasavvufi

olarak da Allah'ın tecellisini görerek akıllarını yitiren ve devamlı gülen kimseler olarak tanımlanır. Tasavvufi anlamı daha çok benimsenen Behlüllerin en meşhuru 9. yüzyılda Kufe'de doğduğu bilinen Behlül Dâna'dır. Bir halk filozofu olarak tanınan Behlül, daha çok Harun Reşit ile ilişkilendirilmiştir. Kimi kaynaklarda kardeşi, yeğeni olduğu düşünülmüş kimi kaynaklarda ise Harun Reşit döneminde yaşadığı varsayılmıştır. Genel anlamda ise insanlar Behlül'ü latife ve menkıbeleriyle tanırırlar. Behlül özellikle Harun Reşit, molla ve hâkimlerle ilgili olan latifelerinde mizahi bir dille yöneticilerin yaptığı yanlış davranışları hicveder. Bu haliyle de Behlül yönetici erke karşı sesini çıkaramayan ve ezilen halkın ortak bir sesi olmuştur. Bu anlamda da mizah iktidarla yan yana yürümez anlayışının net bir sembolüdür. Bununla birlikte sosyo-kültürel hayata yönelik eleştirel tavrıyla Behlül "iki ucu keskin bir bıçak" gibi düşünülebilir. Behlül yanlışlık ve eksiklik nerede olursa o yanlışlığa maruz kalan mağdurların tarafında durup onların sesi olmakta ve bu anlamda o toplulukların söyleyemediklerini söylemektedir.

Arap coğrafyasında doğmasına rağmen Anadolu ve İran Türklüğü tarafından da çok sevilen ve yaygınlık kazanan Behlül'ün göç ve ticari ilişkiler sayesinde bu coğrafyada gezindiğini ve ortaya koyduğu kendine has tavırlarla da karakteristik bir hâl kazandığını düşünmekteyiz. Bu karakteristik kimliği de halk, haksızlığın tam karşısına konumlandırılmış eleştiri mekanizmasının başına geçirmiştir. Salt güldürme işlevini üstlenmeyen anlatımlarında Behlül, ayrıca toplumun geneli tarafından kabul görmüş tutum ve davranışları da aksettirmiştir. Bu yönüyle de Behlül sadece yönetici kesime değil sıradan insanlara da eleştirisini yapmıştır. "Akıllı deli" vasfıyla da bu tavır özellikle İran Türkleri tarafından benimsenmesine sebep olmuştur.

İran Türkleri arasında ve İran Azerbaycanı'nda Behlül, dâna ve dânenende yani bilgin ve bilgili ile divâne yani deli sıfatlarıyla anılmış ve bu sıfatların karmaşasında deli gibi görünen fakat son derece hikmet sahibi bir kişi olarak kabul edilmiştir. Onunla ilgili anlatılan latifelerde bunu açık bir şekilde görmekteyiz. İran Azerbaycanı'nda Behlül tipi kendi hâlinde, kısmen tekinsiz, ciddiye alınmasa da hazırcıevaplığı, cesareti ve keskin zekâsıyla kendisini göstermektedir. Behlül, İran'da yaşayan Türklerin sesi hâline gelmiş ve bölgedeki Türklerin "pratik zekâsını" bir sembol olarak yansıtmaktadır.

İran'ın siyasi durumu ve bu bölgede yaşayan Türklerde Behlül'ün sahiplenilme ve yayılma sebebi önemlidir. Behlül, Türk Dünyası'nda yayılma alanı gösteren bir tip olmakla birlikte Azerbaycan Türk kültür sahasında ve İran Azerbaycanı'nda yoğun şekilde bu tipler ve fıkralarıyla karşılaşmaktadır. Bunun sebeplerinden biri İran'ın ve Azerbaycan sahasının Behlül'ün coğrafi ve kültürel anlamda yaratılıp, icra edilip aktarıldığı coğrafyanın bir parçası olmasıdır. Bununla birlikte Behlül, İran'da yaşayan Türklerin yaşadıkları politik ve sosyo-kültürel süreçlerde ihtiyaç duydukları bir tiptir. Behlül tüm özellikleriyle İran Türklerinin yaşadığı sorunların sözcüsü olabilecek bir fıkra tipidir ve İran Türkleriyle Behlül'ün kaynaşması ve

Behlül'ün bu bölgede bir tipleşme oluşturması bölge halkı ile Behlül tipinin karşılıklı uyumundan ve iş birliğinden ortaya çıkmıştır.

Kaynakça

- Abbasî, Kazım (2013). “Latifeha: Menab-ı Tenz”, *Azerbaycan Elbilimi Dergisi*, Sayı 54-55, s. 43-51.
- Abbaslı, Sönmez (2011). *Azerbaycan Latifelerinin Regional Hususiyetleri*, Azerbaycan Milli İlmler Akademiyası Folklor Enstitüsü, Bakü.
- Akkuş, M. (2003). “Doğu Kültüründe Nasreddin Hoca Tipinin Benzerleri”, *Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 7, s. 59-61.
- Arı, A. (2001). “Behlül”, *Türk Dünyası Edebiyat Kavramları ve Terimleri Ansiklopedik Sözlüğü*, Cilt 1, Ankara: AKM, s. 385-386.
- Bahşı, Serya (2020). “Torpak Satan Behlül”, *Azerbaycan Elbilimi Dergisi*, (124), 73-75
- Bahtin, M. (2005). *Rabelais ve Dünyası*. Ç. Öztekin (Çev.), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Bergson, H. (2011). *Gülme*. Y. Avunç (Çev.). Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Büyükyılmaz, O. (2018). *İş Hayatında Mizah Kullanımı*, Ekin Yayınevi Bursa.
- Cavid, Selamullah. (1979). *Azerbaycan Folklorundan Numuneler 2. Cild*. İntişarate Ferzane, Tebriz.
- Çakmak, M. Ali & Tezcan, R. (2016). “Kutadgu Bilig’e Göre Türklerde Adalet Anlayışı”, *Akademik Hassasiyetler Dergisi*, 3(5), 177-183.
- Eşraki, Muhammed. (2009), *Azerbaycan Ağız Edebiyatı Edebiyat Şifahiyi Azerbaycan*, Yayın Yeri Yok, Tebriz.
- Ferehmendî, Ehed. (2019). “Azerbaycan Folklorunun Nüv’eler ve Janrları”, *Azerbaycan Elbilimi Dergisi*, (118-119), 5-16.
- Ferehmendî, Ehed. (HŞ 1392/M 2013). “Halk Yaşayışında Latifelerin Rolü”, *Azerbaycan Elbilimi Dergisi*, (54-55), 52-57.
- Ferzane, Memmedali Qövsî (2013). *Güney Azerbaycan Folkloru I. Kitap (Tebriz, Yekanat ve Hemedan Arazilerinden Toplanmış Folklor Örnekleri)*, AMEA, Bakü.
- Hacıyeva, Maarife & Köktürk, Şahin & Paşeyava, Mehebbet (1999). *Azerbaycan Folklor ve Etnoğrafya Sözlüğü*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

- Hekki, Behruz. & Ferzane, Memmedali Qövsî (2014). *Güney Azerbaycan Folkloru II. Kitap*, AMEA, Bakü.
- Heyet, Cevad. (1988). *Azerbaycan Şifahi Halk Edebiyatı*, Çap Kavayan, Tahran.
- İbadi, Havar (2020). “Nahak Ölümden Kurtulan”, *Azerbaycan Elbilimi Dergisi*. (125), 11-13.
- Kafkasyalı, Ali. (2002). *İran Türk Edebiyatı Antolojisi I*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum.
- Kerimi, Muhammedreza (2009). *Edebiyâte Şifâheye Azerbaycan*, Kander Hat. Tahran.
- Maşallahkızı, Metanet & Şerkiderecek, Hüseyin (2015). *Güney Azerbaycan Folkloru IV. Kitap*, AMEA, Bakü.
- Nebiyev, Azad (2006). *Azerbaycan Halk Edebiyatı C II.*, Elm Neşriyat, Bakü.
- Özdamar, Fazıl (2019). *Köroğlu'nun İran Türkleri Anlatmaları Üzerine Bir İnceleme*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, İzmir.
- Sarpkaya, Seçkin (2020). *Tebriz Türk Masalları Üzerinde Bir İnceleme*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, İzmir.
- Sarrafi, Alireza (2013). “Latifeler”, *Azerbaycan Elbilimi Dergisi*. (54-55), 3-5.
- Sever, M. (2020). “Behlül Dâna'nın Mizahî Hikâyeleri Bağlamında Mezhebi Kimliği ve Sosyo-Politik Eleştirisi”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 20(2), 1041-1066,
- Seyfi, Kanber (2018). *Azerbaycan Nağılları I Karadağ Rivayetleri*, Avaz Yayınevi, Tahran.
- Solmaz, Erhan (2019). “Mizah ve Eleştiri İlişkisi Bağlamında Özbek Sahası Afandi Latifelerinin Değerlendirilmesi”, *Türk Biliminde Gür Bir Ses Prof. Dr. İsa Özkan'a Armağan*, TKAE, Ankara, 137-146.
- Tülücü, S. (Çev.). (2010). “BEHLÛL (Buhlül)”. *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum, 81-86.
- Türkmen, Fikret (1997). “Anadolu Mizahında Bazı İran ve Arap Kökenli Mizah Tipleri”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, (45), 375-380.
- Uludağ, Süleyman (1992). “Behlül”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi içinde*, (C 5, s351-353), Ankara.
- Zaferhah, Ali (2000). *Azerbaycan Folklorundan Folklor Hezanesi*, Yaran, Tebriz.

Sıra	Metnin Adı	Kaynak	Yayın Yeri	Açıklamalar:
M1	Alma Satan Koca	Seyfi, HŞ 1397/M 2018: 171-172.	İran	M17'nin masal şeklinde anlatılmış eş metni.
M2	Behlül	Zaferhah, HŞ 1379/M 2000: 154.	İran	-
M3	Behlül	Maşallahkızı ve Şerkiderecek, 2015: 300.	Azerbaycan Cumhuriyeti	M2'nin eş metni.
M4	Behlül ve Kollukçi	Cavid, HŞ 1358/M 1979: 241.	İran	-
M5	Behlül'ün Harun el Reşid'e Nasihati	Cavid, HŞ 1358/M 1979: 242-244.	İran	-
M6	Behlül'ün Hazırcavablılığı	Hekki ve Ferzane, 2014: 120.	Azerbaycan Cumhuriyeti	-
M7	Behlül'ün Heleti	Kafkasyalı, 2002: 208.	Türkiye	-
M8	Behlül'ün Tedbiri	Ferzane, 2013: 346-350.	Azerbaycan Cumhuriyeti	Behlül'le ilgili masal şeklinde anlatılmış bir metin.
M9	Dalı Yana Bir Zad Koy	Ferzane, 2013: 202.	Azerbaycan Cumhuriyeti	-
M10	Danende, Divane Mesleheti	Kafkasyalı, 2002: 208-209.	Türkiye	-
M11	Deve Handa, Kelbir Handa	Kafkasyalı, 2002: 207-208.	Türkiye	-
M12	Eceib Sesler	Ferzane, 2013: 331.	Azerbaycan Cumhuriyeti	-
M13	Hele Düzelme-yib	Kafkasyalı, 2002: 207.	Türkiye	-
M14	İsimsiz	Sarrafi, HŞ 1392/M 2013: 3-5.	İran	-
M15	İsimsiz	Ferehmendî, HŞ 1392/M 2013: 55-56.	İran	-
M16	Keçini Öz Ayağından,	Ferzane, 2013: 202.	Azerbaycan Cumhuriyeti	-

	Koyunu da Öz Ayağından Asırlar			
M17	Nahak Ölümden Kurtulan	İbadi, HŞ 1399/M 2020: 11-13.	İran	-
M18	Şah Abbas ve Behlül Divane	Seyfi, HŞ 1397/M 2018: 228-229.	İran	M19'un masal şeklinde anlatılmış eş metni.
M19	Toprak Satan Behlül	Bahşı, HŞ 1399/M 2020: 73-75.	İran	